

Запобігання окремих проблем і помилок у практиках забезпечення академічної доброчесності

Аналітична записка

Стаття 42 Закону України «Про освіту» визначає вимоги щодо академічної доброчесності учасників освітнього процесу, основні види порушень академічної доброчесності, відповідальність за них. У 2018 р. Міністерство освіти і науки України надало закладам вищої освіти методичні рекомендації із застосування цих вимог¹. А втім, практика застосування окремих норм Закону свідчить про наявність проблем, пов'язаних з помилковою їх інтерпретацією закладами вищої освіти, науковими установами, спеціалізованими вченими радами, редакціями наукових видань.

Щодо встановлення факту наявності академічного плагіату

Однією з основних помилок є встановлення факту наявності академічного плагіату та самоплагіату за результатами комп'ютерної перевірки текстів без подальшого аналізу виявлених текстових збігів експертами з предметної області. Деякі заклади вищої освіти, редакції наукових видань встановлюють вимоги щодо максимально допустимого обсягу плагіату чи текстових збігів або щодо мінімально допустимої «унікальності» тексту.

Академічний плагіат — це «оприлюднення (частково або повністю) наукових (творчих) результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості) та/або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без зазначення авторства»². До результатів фундаментальних наукових досліджень належать «гіпотези, теорії, нові методи пізнання, відкриття законів природи, невідомих раніше явищ і властивостей матерії, виявлення закономірностей розвитку суспільства тощо»³. До результатів прикладних наукових досліджень належать «нові знання, призначені для створення нових або вдосконалення існуючих матеріалів, продуктів, пристроїв, методів, систем, технологій, конкретні пропозиції щодо виконання актуальних науково-технічних та суспільних завдань»⁴. Таким чином, **академічний плагіат не зводиться до текстових збігів, а може стосуватися також некоректного запозичення фактів, гіпотез, числових даних, методик, ілюстрацій, формул, моделей, програмних кодів тощо.**

З іншого боку, текстові збіги можуть бути як академічним плагіатом, так і коректними цитуваннями, загальновідомою інформацією, посиланнями на літе-

¹ Методичні рекомендації для закладів вищої освіти із підтримки принципів академічної доброчесності; Розширений глосарій термінів та понять ст. 42 «Академічна доброчесність» Закону України «Про освіту». — Лист МОН від 23.10.2018р. № 1/9-650. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/yak-pidtrimati-akademichnu-dobrochesnist-v-universiteti-mon-rozrobilo-ta-nadislalo-na-zvo-rekomendaciyi-z-akademichnoyi-dobrochesnosti>.

² Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII «Про освіту», стаття 42, частина 4.

³ Закон України від 26.11.2015 р. № 848-VIII «Про наукову та науково-технічну діяльність», стаття 1, п. 33.

⁴ Там само. — п. 30.

ратурні джерела й т.п. Критерії зарахування текстових збігів до академічного плагіату визначені Рекомендаціями щодо запобігання академічному плагіату та його виявлення в наукових роботах⁵. При перевірці наявності текстових збігів слід враховувати, що **комп'ютерні програми не виявляють некоректні записи з нецифрованих джерел**. Тим більш, вони не виявляють **переклади іншомовних текстів** без належних посилань на джерела та **інші форми академічного плагіату**. Крім того, обсяг виявлених будь-якою комп'ютерною програмою текстових збігів залежить не лише від наявності чи відсутності таких збігів, але і від наповнення бази, що використовується для порівняння, алгоритмів і налаштувань програмного забезпечення та інших обставин. Також слід враховувати, що зазначені в рекомендаціях критерії не можуть застосовуватися до окремих видів текстів, таких, як відомі формулювання математичних теорем та їх доведення, опис стандартних методик, фрагменти літературних творів, документи законодавства тощо.

Тому **висновок про наявність чи відсутність академічного плагіату мають робити кваліфіковані експерти**, обізнані як у технічних аспектах виявлення академічного плагіату, так і в сучасному стані предметної області досліджень з урахуванням як результатів роботи комп'ютерних програм, так і інших даних.

Щодо довідок про результати перевірки академічних текстів на ознаки плагіату

Деякі заклади вищої освіти, спеціалізовані вчені ради та редакції наукових видань вимагають від здобувачів освіти та наукових ступенів, авторів наукових публікацій довідок про перевірку кваліфікаційних робіт, дисертацій, поданих для публікації матеріалів на наявність академічного плагіату.

Згідно закону «Про вищу освіту», система забезпечення закладами вищої освіти якості освітньої діяльності та якості вищої освіти має забезпечити «дотримання академічної доброчесності працівниками закладів вищої освіти та здобувачами вищої освіти, у тому числі створення і забезпечення функціонування ефективної системи запобігання та виявлення академічного плагіату»⁶. Крім того, «система забезпечення закладом вищої освіти якості освітньої діяльності та якості вищої освіти (система внутрішнього забезпечення якості)... оцінюється Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти або акредитованими ним незалежними установами оцінювання та забезпечення якості вищої освіти на предмет її відповідності вимогам до системи забезпечення яко-

⁵ Рекомендації щодо запобігання академічному плагіату та його виявлення в наукових роботах (авторефератах, дисертаціях, монографіях, наукових доповідях, статтях тощо). Лист МОН від 15.08.2018 р. № 1/11-8681. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/akredytatsiya/instrukt-list/1-11-8681-vid-15082018-rekomendatsii-shchodo-zapobigannya-akademichnomu-plagiatu.pdf>.

⁶ Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII «Про вищу освіту», стаття 16, частина 2.

сті вищої освіти»⁷. Передбачено відповідальність закладу вищої освіти, наукового керівника здобувача та членів спеціалізованої вченої ради за наявність академічного плагіату у захищених дисертаціях⁸.

Звідси випливає, що **перевірка кваліфікаційних робіт здобувачів освіти та дисертацій на здобуття наукових ступенів є обов'язком закладу вищої освіти (наукової установи), а не здобувача**. Заклади вищої освіти (наукові установи) та створені при них спеціалізовані вчені ради **не мають підстав вимагати від здобувачів будь-які довідки** про відсутність академічного плагіату. Наявність чи відсутність будь-яких довідок не позбавляє заклади вищої освіти, наукові установи і спеціалізовані вчені ради відповідальності за академічний плагіат та інші порушення академічної доброчесності у захищених дисертаціях. Так само, наявність чи відсутність згаданих довідок не позбавляє редакції наукових видань відповідальності за академічний плагіат в наукових публікаціях, оприлюднених у цих виданнях.

Щодо ідентифікації самоплагіату

Як свідчить практика, існує багато питань стосовно поняття «самоплагіат», яке часто поширюють на будь-які текстові збіги з попередніми публікаціями автора, що виявляються засобами автоматичної перевірки академічних текстів. Самоплагіат – це «оприлюднення (частково або повністю) власних раніше опублікованих наукових результатів як нових наукових результатів»⁹. Таким чином, наявність посилання на попередню публікацію наукового результату повністю знімає питання про можливу наявність самоплагіату.

Найбільш типовими прикладами самоплагіату є: дублювання публікацій (одні й ті самі наукові результати публікуються в різних виданнях для підвищення показників публікаційної активності); некоректна звітність за науковими проєктами (одні й ті самі результати використовуються у звітах за різними науковими проєктами).

Поняття самоплагіату стосується саме наукових результатів, а не будь-яких тестових фрагментів. Вимоги щодо переформулювання текстів при підготовці дисертацій, монографій, наукових статей, кваліфікаційних робіт студентів позбавлені сенсу, оскільки переформулювання не впливає на сутність наукового результату. Якщо самоплагіат є, то ніяке переформулювання його не усуває.

З іншого боку, не всі текстові збіги є самоплагіатом. Зокрема, не є самоплагіатом текстові збіги, що не містять наукових результатів автора, а стосуються опису стану предметної області та відомих результатів досліджень інших авторів, опису відомих методик досліджень тощо. Такі текстові збіги з власними

⁷ Там само.

⁸ Там само. — стаття 6, частина 6.

⁹ Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII «Про освіту», стаття 42, частина 4.

попередніми результатами автора не потребують посилань на ці публікації чи оформлення відповідних текстових фрагментів, як цитат. Більш того, провідні наукові видання і університети світу часто розглядають надмірні посилання на власні публікації як порушення академічної доброчесності з метою штучного підвищення наукометричних показників автора.

Окремим випадком є ситуація, коли попередня публікація була підготовлена за участі інших науковців, які є авторами певних її фрагментів. Якщо у роботі використовується саме такий фрагмент, то має бути посилання на попередню публікацію із зазначенням внеску співавтора. Оскільки зазвичай зовнішні експерти не можуть встановити, хто є автором того чи іншого фрагмента, прийнято вважати, що порушення немає, якщо немає скарги з боку співавторів про некоректне використання спільної роботи. Це розглядається як свідчення того, що вони не претендують на авторство відповідного фрагмента.

Провідні наукові видання світу не вимагають оформлення текстових збігів з попередніми публікаціями автора, що не стосуються наукових результатів, як цитат. Зазвичай цитати використовують лише для привертання уваги до певних власних ідей, думок, формулювань з попередніх наукових публікацій у випадках наукових дискусій, для зазначення пріоритету та в інших подібних випадках.

Натомість, самоплагіатом є використання без відповідних посилань оприлюднених раніше гіпотез, математичних теорем, моделей, алгоритмів, фотографій, таблиць, фактичних даних тощо, які містять наукові результати автора. Наявність раніше опублікованих наукових результатів автора без посилань на попередні публікації є однією з основних причин відмови у публікації в багатьох провідних наукових виданнях світу.

В окремих випадках спеціалізовані вчені ради із захисту дисертацій за результатами комп'ютерної перевірки текстів дисертацій вимагають від авторів переформулювання текстових фрагментів, що збігаються з текстами раніше оприлюднених наукових публікацій здобувачів, інтерпретуючи такі збіги як самоплагіат. Однак це не враховує чинних вимог до дисертацій. Зокрема, «до дисертації, що містить науково-прикладні результати, повинні додаватися документи, що підтверджують практичне використання отриманих здобувачем результатів — впровадження у виробництво, достатню дослідно-виробничу перевірку, отримання нових кількісних і якісних показників, суттєві переваги запропонованих технологій, зразків продукції, матеріалів тощо, а до дисертації, що містить теоретичні наукові результати, — рекомендації щодо їх використання»¹⁰. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора наук «повинна містити наукові положення та науково обґрунтовані результати у певній галузі науки, що розв'язують важливу наукову або науково-прикладну проблему і

¹⁰ Порядок присудження наукових ступенів, затверджений постановою КМУ від 24.07.2013 р. № 567, п. 9.

щодо яких здобувач є суб'єктом авторського права»¹¹. Результати дисертації мають бути достатньо повно викладені в опублікованих наукових працях здобувача¹².

Таким чином, попередня публікація наукових результатів дисертацій є вимогою законодавства. Тому наявність в дисертації фрагментів раніше оприлюднених наукових робіт здобувача не містить ключової характеристичної ознаки (спроби оприлюднення раніше опублікованих наукових результатів як нових наукових результатів) і не відповідає поняттю «самоплагіат». Разом з тим, вимога щодо попереднього оприлюднення результатів дисертацій означає, що в дисертації має бути зазначено, де саме кожний з основних результатів був опублікований. Найпростіший спосіб надати таку інформацію — це навести звичайні посилання у тексті дисертації. Допустимим також є інший поширений варіант — надання наприкінці розділів чи підрозділів інформації про те, де опубліковані відповідні результати.

Ще одним проблемним випадком є публікація наукових статей за результатами доповідей на наукових конференціях та інших заходах, які передбачали попереднє видання збірників тез або матеріалів цих заходів. Тестові збіги у таких статтях з тезами чи текстами доповідей не є самоплагіатом, оскільки це варіанти однієї й тієї самої публікації, які не претендують на те, що кожний з них містить окремі наукові результати. Разом з тим, при виданні розширених доповідей чи статей за матеріалами наукового заходу видавці мають зазначати цей факт у вихідних даних або групувати такі публікації в окремий розділ, якщо у випуску є інші публікації, не пов'язані з цим заходом, або в інший спосіб надавати відповідну інформацію. Якщо автори самостійно публікують статті за матеріалами доповідей на наукових заходах, то варто надавати відповідну інформацію у тексті статті у формі посилання на попередню публікацію, якщо це можливо, або у формі повідомлення у тексті, що стаття підготовлена за матеріалами доповіді на відповідному заході із зазначенням його назви та інших даних, що дають змогу його ідентифікувати.

Щодо фабрикації і фальсифікації

Закон України «Про освіту» передбачає інші порушення академічної доброчесності, зокрема фабрикацію і фальсифікацію. Практика провідних університетів і наукових видань світу свідчить, що виявлення таких порушень відбувається переважно експертами під час рецензування, опонування тощо, або читачами після оприлюднення публікації. Втім, розвиток технологій дає змогу запровадити певні формалізовані процедури перевірки окремих складників. Зокрема, при розгляді дисертаційних робіт в спеціалізованих вчених радах варто перевіряти акти впровадження/апробації результатів дослідження на предмет

¹¹ Там само. — п. 10.

¹² Там само. — п. 12.

можливості здійснення такого впровадження/апробації особою, що підписала акт. В окремих випадках акти впровадження, що стосуються нових технологій, виробництва, складних вимірювань тощо, підписують представники юридичних осіб, які, згідно із даними державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, розташовані у квартирах багатоквартирних житлових будинків і за КВЕД не провадять економічну діяльність, яка має хоча б віддалене відношення до тих результатів, апробацію яких вони нібито здійснили. У випадку виявлення таких фактів спеціалізовані вчені ради мають вимагати додаткові підтвердження того, що впровадження/апробація дійсно мали місце.

Щодо порушень академічної доброчесності здобувачами вищої освіти

Зміни, внесені у 2019 р. до Закону України «Про вищу освіту», передбачають можливість скасування рішень про присудження наукового ступеня, ступеня вищої освіти та присвоєння відповідної кваліфікації у разі виявлення фактів порушення здобувачем вищої освіти академічної доброчесності, зокрема, наявності академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Міністерство освіти і науки України здійснює комплекс заходів, спрямованих на реалізацію цієї норми. Одним з них є забезпечення доступності текстів дисертацій і кваліфікаційних робіт у Національному репозиторії академічних текстів, на офіційних сайтах та репозиторіях закладів вищої освіти (наукових установ). Закон України «Про вищу освіту» вимагає створення закладами вищої освіти та науковими установами систем внутрішнього забезпечення якості вищої освіти, одним із завдань яких є забезпечення дотримання академічної доброчесності всіма учасниками освітнього процесу. Положення «Про акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти»¹³ вимагає від закладів вищої освіти визначити «чіткі та зрозумілі політику, стандарти і процедури дотримання академічної доброчесності, яких послідовно дотримуються всі учасники освітнього процесу під час реалізації освітньої програми». Затверджені стандарти вищої освіти вимагають забезпечувати відсутність академічного плагіату, фабрикації та фальсифікації у кваліфікаційних роботах здобувачів вищої освіти.

Вимоги щодо забезпечення академічної доброчесності як важливого складника якості вищої освіти, що впливає на розвиток і репутацію вищої освіти та науки України, будуть і надалі посилюватися. Разом з тим, практика інших країн свідчить, що ключовим фактором забезпечення академічної доброчесності, є позиція академічної спільноти, її власні вимоги, що відображаються у внутрішніх правилах університетів та наукових видань. Зкладам вищої освіти, науковим установам, спеціалізованим вченим радам із захисту дисертацій, редакціям

¹³ Положення про акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, затверджене наказом МОН від 11.07.2019 р. № 977.

наукових видань необхідно вивчати і використовувати практики провідних університетів і наукових видань світу щодо запобігання академічному плагіату, самоплагіату, фабрикації, фальсифікації. Разом з тим, необхідно уникати практик і процедур, що дискредитують політику забезпечення академічної доброчесності.

Володимир БАХРУШИН
Професор, доктор фізико-математичних наук
Член сектора вищої освіти науково-методичної ради МОН України